

Πρόλογος

Η μελέτη αυτή αποτελεί μια προσπάθεια ανάγνωσης και ερμηνείας των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, ιδωμένων μέσα από το πρίσμα που δημιουργεί η αμφίδρομη σχέση πολιτικής και πολιτισμού. Η έρευνα που το στηρίζει ολοκληρώθηκε το 1993. Αυτούσιο το κείμενο δημοσιεύθηκε στα αγγλικά το 1994 στην Ισπανία. Μια πολύ βραχύτερη μορφή του περιλήφθηκε σε συλλογικό τόμο που εκδόθηκε στην Αγγλία το 1993.¹

Τρεις κυρίως λόγοι με ώθησαν στην απόφαση να προβώ σε ελληνική έκδοση: πρώτον, οι παροτρύνσεις συναδέλφων και φοιτητών μου που βρήκαν χρήσιμο το σχήμα ερμηνείας που προσφέρει το δοκίμιο αυτό, δεύτερον, το δυσεύρετο της ισπανικής έκδοσης, η οποία έχει προ πολλού εξαντληθεί, και τρί-

1. Για την ισπανική έκδοση, βλ. P. Nikiforos Diamandouros, *Cultural Dualism and Political Change in Postauthoritarian Greece*, Μαδρίτη: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994. Για την αγγλική έκδοση, βλ. P. Nikiforos Diamandouros, «Politics and Culture in Greece, 1974-91: An Interpretation», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89. The Populist Decade*, Λονδίνο: Macmillan, 1993, 1-25.

τον, η αίσθησή μου ότι σε μεγάλο βαθμό το πέρασμα του χρόνου δεν κατέστησε ανεπίκαιρες τις βασικές του διαπιστώσεις. Την αίσθηση μάλιστα αυτή ενίσχυσε σημαντικά συμπληρωματική έρευνα που κάλυψε την περίοδο 1993-2000 και επιβεβαίωσε τόσο την αυξημένη δυναμική των αλλαγών που εντοπίστηκαν στην πρώτη μορφή αυτής της μελέτης όσο και τα γενικότερα συμπεράσματά της. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η απλή προσθήκη πραγματολογικού υλικού που θα κάλυπτε την περίοδο 1993 και 2000 δεν θα προσέθετε κάτι το ουσιαστικό στο κεντρικό επιχείρημα αυτής της εργασίας. Εξ ου και η απόφασή μου να περιορίσω τις αλλαγές στο ελάχιστο και να παραδώσω το κείμενο στην κρίση του αναγνώστη στην αρχική ουσιαστικά μορφή του.

Η κεντρική υπόθεση εργασίας την οποία προτείνει το έργο αυτό είναι ότι το γνωστό δίπολο «Έλληνας-Ρωμός» καθώς και οι πολλές παραλλαγές που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα μαζί του (π.χ. Δύση-Ανατολή, λογιολατρισμός-δημοτικισμός, Ευρώπη-Βαλκάνια, Ευρώπη-Ελλάδα κ.λπ.) αποτελούν χρήσιμη πρώτη ύλη για θεωρητικές επεξεργασίες ικανές να συμβάλουν στην πληρέστερη κατανόηση της λειτουργίας της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και του πολιτικού της συστήματος. Η παραλλαγή που υιοθετείται στην προκειμένη περίπτωση και που λειτουργεί ως κύριο εργαλείο ανάλυσης είναι το δίπολο «μεταρρυθμιστική»-«παρωχημένη» πολιτισμική παράδοση ή κουλτούρα. Το υπόβαθρο που το στηρίζει είναι η αντιδιαστολή της πολιτισμικής παράδοσης που έχει τις ρίζες της στην Αναγέννηση, τη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση, την Επιστημονική Επανάσταση και τον Διαφωτισμό με εκείνη που εδράζεται στις ιστορικές εμπειρίες του Βυζαντίου, της Ορθοδοξίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ως συστήματος διακυβέρνησης) και της Τουρκοκρατίας. Σπεύδω να διευκρινίσω ότι χρησιμοποιώ τις έννοιες «μεταρρυθμιστική» και «παρωχημένη» κουλτούρα ως βεμπεριανούς ιδεότυπους. Η αφαιρετική φύση του αναλυτικού αυτού εργαλείου συμβάλ-

λει ουσιαστικά στην «καθαρότητα» της ανάλυσης και στην πληρέστερη κατανόηση σύνθετων διαδικασιών και γεγονότων, ενώ ταυτόχρονα αποφεύγει την αποκλειστική ταύτιση φυσικών προσώπων ή συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων ή διαδικασιών με τη μια ή την άλλη παράδοση.

Βασικό χαρακτηριστικό του προτεινόμενου σχήματος ερμηνείας είναι ότι καθεμιά από τις δύο αυτές παραδόσεις συγκροτεί ένα ολοκληρωμένο σύστημα θεώρησης, κατανόησης και νοηματοδότησης του κόσμου και του ιστορικού γίνεσθαι, με δικό του όραμα για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας, τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής της και τις δυνατότητες εκσυγχρονισμού της. Σε ό,τι μας αφορά, η διαφοροποίηση αυτή απλά σημαίνει ότι η οπτική γωνία που παρέχει στον αναλυτή η κάθε παράδοση οδηγεί σε διαφορετικές, αποκλίνοσες και συχνά αλληλοαποκλειόμενες αναγνώσεις των ίδιων γεγονότων, καταστάσεων ή εξελίξεων – αναγνώσεις που υπακούουν σε σαφώς διαφορετικές λογικές και που, μεταξύ άλλων, έχουν άμεσο αντίκτυπο και στις διαδικασίες διαμόρφωσης δημόσιων πολιτικών. Η επιβίωση αυτών των δύο παραδόσεων μέχρι σήμερα τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός ισχυρού πολιτισμικού δυϊσμού, που διαχρονικά διατρέχει το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και επηρεάζει βαθύτατα τις οικονομικές και πολιτικές της λειτουργίες και εκφάνσεις.

Τα ετερόκλητα κοινωνικά στρώματα και οι σχετιζόμενες με αυτά πολιτικές συμμαχίες που σε κάθε ιστορική στιγμή λειτουργούν ως φορείς και εκφραστές των δύο παραδόσεων παρουσιάζουν αξιοσημείωτη σταθερότητα ως προς τη σύνθεσή τους. Σε γενικές γραμμές, φορείς της μεταρρυθμιστικής παράδοσης αποτελούν τα κοινωνικά εκείνα στρώματα που σε κάθε ιστορική στιγμή διαθέτουν τις αναγκαίες δεξιότητες και πόρους (πολιτικούς, οικονομικούς και πολιτισμικούς) για να αντιμετωπίσουν με επάρκεια τον ανταγωνισμό που δημιουργεί το μεταβαλλόμενο εσωτερικό και διεθνές περιβάλλον. Αντίστροφα, η έλλειψη αυτών των πόρων και δεξιοτήτων χα-

ρακτηρίζει τα κοινωνικά στρώματα εκείνα που ιστορικά ταυτίζονται με την παρωχημένη κουλτούρα και λειτουργούν ως εκφραστές της. Για τους μεν η μεταβολή του περιβάλλοντος αποτελεί κατ' αρχήν πρόκληση ικανή να αξιοποιηθεί προς όφελός τους και δυνητικά να συμβάλει στην ενίσχυσή τους. Για τους δε συνιστά απειλή που επιβάλλει την υιοθέτηση αμυντικής στρατηγικής ικανής να διαφυλάξει τα όποια κεκτημένα. Οι συνθήκες που καθορίζουν την ύπαρξη ή την απουσία αυτών των πόρων και δεξιοτήτων σε κάθε περίπτωση παρουσιάζονται εκτενώς στο κείμενο. Στο σημείο αυτό επιθυμώ να διευκρινίσω ότι η διάκριση μεταξύ ανταγωνιστικών και μη ανταγωνιστικών στρωμάτων, θεσμών ή ομάδων, καθώς και των πόρων και των δεξιοτήτων που συναρτώνται με αυτά είναι ανεξάρτητη από την έννοια του μεγέθους. Πολύ συχνά μεγάλοι σε μέγεθος οργανισμοί ή κοινωνικές ομάδες αποτελούν υποδειγματικούς εκφραστές της παρωχημένης κουλτούρας και, αντίστροφα, μικροί σε μέγεθος θεσμοί λειτουργούν συχνά ως φορείς της μεταρρυθμιστικής παράδοσης.

Σε γενικές γραμμές, τα ρήγματα και οι εν γένει διαιρέσεις που δημιουργεί ο πολιτισμικός αυτός δυϊσμός στη διάρκεια του χρόνου τέμνουν εγκάρσια την ελληνική κοινωνία και τους θεσμούς της (οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς) και δημιουργούν αντιθέσεις και συγκρούσεις τέτοιες που καθιστούν την υπέρβασή του ιδιαίτερα δυσχερή. Για λόγους που παρουσιάζονται αναλυτικά στο κείμενο, πιστεύω ότι η τρέχουσα ιστορική στιγμή αποτελεί δυνητικά σημείο υπέρβασης αυτού του δυϊσμού. Την άποψη αυτή διατύπωσα προσεκτικά στην πρώτη έκδοση αυτού του κειμένου, όταν οι σχετικές ενδείξεις ήταν ακόμη λιγότερο ευκρινείς. Αίσθησή μου είναι ότι οι εξελίξεις της τελευταίας επταετίας τείνουν να ενισχύσουν την αρχική αυτή εκτίμηση. Οι μεγάλες αλλαγές που παρατηρούνται σε όλα σχεδόν τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας τείνουν να ανατρέψουν την ασταθή ισορροπία που, από καταβολής νεοελληνικού κράτους, χαρακτηρίζει

τη σχέση των δύο ανταγωνιστικών παραδόσεων και να παράσχουν στις δυνάμεις που εκφράζουν τη μεταρρυθμιστική παράδοση τη δυνατότητα να μετατρέψει τη διαφαινόμενη υπεροχή της σε μόνιμη ηγεμονία και να καταστήσουν κυρίαρχο το δικό τους όραμα για το μέλλον και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Η ένταση που δημιουργεί στο εσωτερικό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων-εκφραστών της παρωχημένης κουλτούρας αυτή η προοπτική της μόνιμης ανατροπής του συσχετισμού δυνάμεων εξηγεί εν πολλοίς την όξυνση των σχέσεων μεταξύ των φορέων-εκφραστών των δύο παραδόσεων, που τα τελευταία ιδίως χρόνια τείνει να εκταθεί σε ολόενα και ευρύτερους χώρους της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Η τρέχουσα αντιπαράθεση για το θέμα της αναγραφής ή μη του θρησκέυματος των πολιτών στις νέες αστυνομικές ταυτότητες και η κάπως παλαιότερη σύγκρουση γύρω από την ονομασία του ανεξάρτητου κράτους που διαδέχθηκε τη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας αποτελούν γλαφυρά ενδεικτικά παραδείγματα αυτού του φαινομένου και αναδεικνύουν με ενάργεια τα διαμετρικά αντίθετα συστήματα κατανόησης και νοηματοδότησης των τρεχουσών εξελίξεων και του ευρύτερου ιστορικού γίνεσθαι που η κάθε πλευρά εκφράζει. Εξίσου ισχυρά παραδείγματα μπορούν να σταχυολογηθούν και από το χώρο της οικονομίας αλλά και της δημόσιας διοίκησης. Στην πρώτη περίπτωση, η σταδιακή και επιταχυνόμενη προσαρμογή των ελληνικών οικονομικών δομών στο νέο και πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον που δημιουργεί η προϊούσα διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης έχει ως αποτέλεσμα τη ριζική αλλαγή του τοπίου σε ολόενα και μεγαλύτερο αριθμό κλάδων της οικονομίας, τη δημιουργία συνθηκών δύο ταχυτήτων στο εσωτερικό του κάθε κλάδου αλλά και τη συγκρότηση ετερόκλητων κοινωνικών και πολιτικών συμμαχιών που διατρέχουν το σύνολο της κοινωνίας. Οι αλλαγές αυτού του τύπου, που στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας ήταν ορατές

στον τραπεζικό χώρο, καθώς και σε αυτόν της ένδυσης, των τροφίμων, των ποτών και της υπόδησης, έχουν κυριολεκτικά μεταμορφώσει αυτούς τους κλάδους, ενώ πιο πρόσφατα έχουν επεκταθεί θεαματικά στις κατασκευές, την ακτοπλοΐα, την υγεία, τον ασφαλιστικό τομέα, τις τηλεπικοινωνίες αλλά και στην ίδια τη δομή της αγοράς εργασίας (ευέλικτο ωράριο, μερική απασχόληση κ.λπ.). Στο άμεσο μέλλον δε προβλέπεται και η ένταξη του τομέα της ενέργειας στο ίδιο σκηνικό.

Ανάλογες συνθήκες παρατηρούνται στο χώρο της δημόσιας διοίκησης. Καθώς γίνεται σταδιακά αντιληπτό ότι η ποιότητα των υπηρεσιών του κρατικού μηχανισμού επηρεάζει άμεσα και κατά τρόπο καταλυτικό την προσαρμογή της ελληνικής κοινωνίας, οικονομίας και πολιτικής στις συνθήκες που διαμορφώνει το διεθνές και ευρωπαϊκό περιβάλλον, οι προσπάθειες για την αναβάθμιση της διοίκησης αποκτούν πιο συστηματικό και συνολικό χαρακτήρα. Στη λογική αυτή, για παράδειγμα, εντάσσονται οι πρωτοβουλίες που αντιπροσωπεύουν το πρόγραμμα «Taxis» για τη βελτίωση της οργάνωσης και της λειτουργίας των δημόσιων οικονομικών υπηρεσιών, καθώς και τα προγράμματα «ολικής ποιότητας» που σταδιακά προσαρμόζονται στις ανάγκες διαφόρων υπουργείων και δημόσιων οργανισμών κοινής ωφέλειας. Οι αντιδράσεις, όμως, κοινωνικών ομάδων ή φορέων των οποίων τα κεκτημένα συμφέροντα δυνητικά απειλούνται από την προοπτική δομικών αλλαγών στην οργάνωση και τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης παραπέμπουν άμεσα στην ύπαρξη αποκλινοσών και συχνά συγκρουόμενων προσεγγίσεων όσον αφορά το εννοιολογικό περιεχόμενο της αλλαγής και του εκσυγχρονισμού – προσεγγίσεων εδρασμένων στις διαφορετικές θεωρήσεις και νοηματοδοτήσεις του ιστορικού γίνεσθαι που εκφράζουν οι δύο ανταγωνιστικές πολιτισμικές παραδόσεις.

Ανεξάρτητα από το ποια θα είναι η τελική έκβαση αυτής της σύγκρουσης, οι εξελίξεις αυτές, οι οποίες προοιωνίζονται μη ανατρέψιμες αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και οικονο-

μία, υποδεικνύουν την ανάγκη για την υιοθέτηση στρατηγικών στήριξης των πολυπληθών στρωμάτων εκείνων που αποδεικνύονται περισσότερο ευάλωτα στην προσαρμογή στο μεταβαλλόμενο εσωτερικό και διεθνές περιβάλλον. Μια τέτοια εξέλιξη θα συμβάλει ουσιαστικά στην πραγμάτωση του διττού στόχου της διατήρησης των πολλαπλών οφελών που προκύπτουν από την ένταξη στο χώρο των προηγμένων κοινωνιών και οικονομιών και της ταυτόχρονης διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής στη χώρα.

Πριν ολοκληρώσω τη σύντομη αυτή εισαγωγή, θα ήθελα να εστιάσω την προσοχή του αναγνώστη σε ένα ζήτημα ορολογίας που δημιούργησε ιδιαίτερες δυσκολίες στη μετάφραση. Ο αγγλικός όρος που χρησιμοποίησα, προκειμένου να περιγράψω την ουσία της πολιτισμικής παράδοσης που έλκει τις ρίζες της από το Βυζάντιο, την Ορθοδοξία, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Τουρκοκρατία, είναι «underdog». Ο δυσμετάφραστος και πολύσημος αυτός όρος, που χρησιμοποιείται είτε ως όνομα ουσιαστικό είτε ως επιθετικός προσδιορισμός, παραπέμπει σε άτομο ή σύνολο που πιθανολογείται ότι θα εξέλθει χαμένο από έναν αγώνα ή μια σύγκρουση. Εναλλακτικά, ο όρος σημαίνει το θύμα κάποιας αδικίας ή δίωξης. Διευκρινίζω αμέσως ότι ο όρος δεν ενέχει αρνητική ή υποτιμητική αξιολογική φόρτιση. Το εννοιολογικό του περιεχόμενο συγκροτούν τρεις αξιολογικές εκτιμήσεις. Η μία παραπέμπει στην αδυναμία και ειδικότερα στη μειωμένη ικανότητα του underdog να ανταγωνιστεί ισχυρότερους αντιπάλους επί ίσοις όροις, η δεύτερη σε μια διάχυτα ευμενή προδιάθεση και στάση, αλλά ιδίως συμπάθεια (με την έννοια του συν-πάσχειν) για τους underdogs και η τρίτη στη θετική αντιμετώπιση του ενδεχομένου της επικράτησής τους σε μια μελλοντική σύγκρουση ή αντιπαράθεση με κάποιον ισχυρό.

Έτσι, η προσπάθεια εντοπισμού ελληνικού όρου που θα απέδιδε με επάρκεια το πλήρες φάσμα του εννοιολογικού περιεχομένου του αγγλικού αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολη,

ιδίως διότι καμιά από τις εναλλακτικές προτάσεις που διερευνήθηκαν δεν ανταποκρινόταν σε αυτές τις προδιαγραφές. Πιο συγκεκριμένα και χωρίς κατ' αρχήν να εξετάζεται η καταλληλότητα του όρου για τη συγκεκριμένη χρήση, οι διαθέσιμες λύσεις παραπέμπουν συνήθως στο χαρακτηριστικό της αδυναμίας και της μειωμένης ανταγωνιστικότητας («περιθωριακός», «χαμένος», «κακομοίρης», «φουκαράς», «μη ανταγωνιστικός», «μη προνομιούχος», «καταδυναστευόμενος», «ηττημένος», «αδικημένος», «θύμα» κ.λπ.). Μερικές από αυτές, όπως ιδίως το «κακομοίρης», το «αδικημένος» και το «φουκαράς» εμπεριέχουν την έννοια της συμπάθειας, όχι όμως και τη θετική αντιμετώπιση της ενδεχόμενης επικράτησης επί ισχυρού αντιπάλου. Πάνω απ' όλα, όμως, όλοι αυτοί οι όροι έχουν ως κοινό υπόβαθρο την αρνητική φόρτιση και την απαξιωτική στάση ως προς αυτό που προσδιορίζουν και, κατά συνέπεια, δεν πληρούν τις αξιολογικές απαιτήσεις του επιστημονικού λόγου.

Με δεδομένες αυτές τις δυσκολίες, οι τρεις όροι που παρουσίασαν τα λιγότερα προβλήματα απόδοσης και μεταξύ των οποίων έγινε η τελική επιλογή ήταν το «αδύνατος», το «μη προνομιούχος» και το «παρωχημένος». Κύριο θετικό χαρακτηριστικό του πρώτου ήταν η έλλειψη έντονων αρνητικών φορτίσεων ή απαξιωτικών στάσεων συνδεόμενων με αυτόν. Αντίστροφα, βασικό μειονέκτημά του αποτελεί η αδυναμία του να αποδώσει με κάποιο βαθμό επάρκειας τη διάσταση της συμπάθειας και του συμπάσχειν που ενυπάρχει στον πρωτότυπο αγγλικό όρο. Εξίσου σημαντική, επίσης, αποδείχθηκε η αδυναμία του όρου να εκφράσει μια αξιολογική ουδετερότητα (όπως το κατορθώνει ο αγγλικός πρωτότυπος) απέναντι στην έννοια του μεγέθους. Το τελευταίο αυτό στοιχείο αποκτά ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι στο ερμηνευτικό σχήμα που προτείνεται στο κείμενο πολλοί μεγάλοι μεγέθους οργανισμοί, φορείς ή κοινωνικές ομάδες αποτελούν ισχυρούς εκφραστές της παρωχημένης πολιτισμικής παράδοσης.

Εκ πρώτης όψεως, ο όρος «μη προνομιούχος» παρουσιάζει τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα, εφόσον ανταποκρίνεται με επάρκεια σε σημαντικό τμήμα του εννοιολογικού περιεχομένου του αγγλικού όρου. Όμως οι έντονες φορτίσεις που έχει αποκτήσει ο όρος αυτός από την πρόσφατη ελληνική ιστορία και, ειδικότερα, η ταύτισή του με συγκεκριμένο πολιτικό χώρο και ιστορικό χρόνο τού στερούν τόσο την αναγκαία διαχρονικότητα που, κατ' ανάγκη, πρέπει να έχει ένα τέτοιο αναλυτικό εργαλείο αλλά και το στοιχείο της αποφόρτισης που, κατ' αρχήν, προσιδιάζει στον επιστημονικό λόγο.

Με αυτά τα δεδομένα, ο όρος «παρωχημένος», τον οποίο, υπό την ιδιότητά του ως μεταφραστή, μου υπέδειξε ο συνάδελφος Δημήτρης Σωτηρόπουλος, απέβη η τελική επιλογή, παρά τα διάφορα και σημαντικά μειονεκτήματά του, κυριότερα των οποίων είναι η αρνητική φόρτιση που εκπέμπει η έννοια του παρωχημένου στο πλαίσιο της ιδεολογικής παράδοσης της προόδου που χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα, η σχετική έλλειψη δυναμικής που τον χαρακτηρίζει, καθώς και το γεγονός ότι καλύπτει μέρος μόνο (δηλαδή μειωμένη ανταγωνιστικότητα) του εννοιολογικού περιεχομένου που εκφράζει ο πρωτότυπος αγγλικός όρος. Από την άλλη πλευρά, βασικό πλεονέκτημά του είναι η καταλληλότητά του για χρήση σε επιστημονικό κείμενο, καθώς και η εννοιολογική του ευρύτητα και η πλαστικότητα, που του επιτρέπουν να εντάξει στο οπλοστάσιό του έννοιες κρίσιμες για την ανάλυση που επιχειρεί το κείμενο αυτό, όπως το «σύστημα νοσηματοδότησης του κόσμου και του ιστορικού γίγνεσθαι» και το «όραμα κοινωνίας και των συνθηκών αναπαραγωγής και του εκσυγχρονισμού της». Με τη σειρά της, η επιλογή αυτή κατέστησε δυνατή και στο ελληνικό κείμενο την αντίστιξη «μεταρρυθμιστική παράδοση» και «παρωχημένα κουλτούρα» που δημιουργούν στο αγγλικό κείμενο οι όροι «reformist» και «underdog culture», ενώ ταυτόχρονα υπογράμμισε τη μεθοδολογική και επιστημολογική προσήλωση του γράφοντος στην αξιολογική ισοτιμία των δύο πολιτισμι-

κών παραδόσεων που αποτελούν τα κεντρικά εργαλεία ανάλυσης στο κείμενο που ακολουθεί.

Κατά την προετοιμασία της μελέτης αυτής, ιδιαίτερα χρήσιμες στάθηκαν οι πληροφορίες, οι υποδείξεις και οι κριτικές παρατηρήσεις ορισμένων συναδέλφων στην Ελλάδα και το εξωτερικό όσο και οι συνεντεύξεις με άτομα που δέχθηκαν ευχαρίστως να μου εκθέσουν τις απόψεις τους για τη μεταβαλλόμενη φύση της ελληνικής κουλτούρας και πολιτικής. Επιθυμώ, λοιπόν, να ευχαριστήσω τους Peter Allen, Michael Herzfeld και Elizabeth Prodromou για τα μακροσκελή και ουσιαστικά σχόλιά τους σε μια πρώτη μορφή της παρούσας εργασίας. Επίσης, τους Σταύρο Θωμαδάκη, John O. Iatrides, Παύλο Κάβουρα, Πασχάλη Κιτρομηλίδη, Αντώνη Μακρουνήμητρο, Adamantia Pollis, Δημήτρη Σωτηρόπουλο και Susannah Verney για τις διεισδυτικές παρατηρήσεις τους σε συγκεκριμένα σημεία του κειμένου. Ακόμη ευχαριστίες οφείλω στους κυρίους Νίκο Αδαμαντιάδη, Στέλιο Αργυρό, Δημήτρη Δασκαλόπουλο, Νίκο Δήμου, Λάζαρο Ευφραΐμογλου, Λάμπρο Κανελλόπουλο, Αντώνη Λυκιαρδόπουλο, Σωτήρη Λουμίδα, καθώς και στην κυρία Βαρβάρα Βερνίκου, για το ενδιαφέρον τους στο εγχείρημα αυτό και για την προθυμία τους να αφιερώσουν μέρος του πολύτιμου χρόνου τους στο σχολιασμό των ιδεών που περιέχονται σε αυτή τη μελέτη.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Δημήτρη Σωτηρόπουλο, που ανέλαβε και έφερε με επιτυχία σε πέρας το δύσκολο έργο της μετάφρασης του κειμένου αυτού, την κυρία Ελένη Μπερχάκη για την τόσο προσεκτική της επιμέλεια, που συνέβαλε ουσιαστικά στην υφολογική βελτίωση του κειμένου, τις κυρίες Βιβή Καραφέρη και Αριάδνη Μοσχονά για την πολύτιμη βοήθειά τους στην αποδελτίωση του ημερήσιου τύπου και τον έλεγχο των πηγών αντίστοιχα, την κυρία Αγγέλα Ζαχαριάδου για τη συμβολή της στη σύνταξη του ευρετηρίου, κα-

θώς και για την καλαισθητή σελιδοποίηση του κειμένου και τον κύριο Δημήτρη Φραγκούλη που δέχθηκε να εντάξει τη μελέτη αυτή στις εκδόσεις της «Αλεξάνδρειας» και, ιδίως, για την υπομονή που επέδειξε αναμένοντας την παράδοση του κειμένου για μακρύ χρονικό διάστημα.

Τέλος, στη Μάγδα, στον Γιάννη και στον Κωνσταντίνο οφείλω ειδικές ευχαριστίες. Στην πρώτη, σύντροφο ζωής, για την υπομονή και την κατανόηση που έχει επιδείξει επί δεκαετίες απέναντι στις στέρησεις που δημιουργεί η ανάγκη μου για την απομόνωση και την περισυλλογή που απαιτεί η συγγραφή. Γι' αυτόν και για πολλούς άλλους λόγους το βιβλίο αυτό είναι αφιερωμένο σε εκείνη. Στον Γιάννη και τον Κωνσταντίνο για την ικανότητα προσαρμογής που επέδειξαν, σε περίοδο εφηβείας, στις συνθήκες που συνοδεύουν τη συγγραφή μιας μελέτης.

Νικηφόρος Διαμαντούρος
Αύγουστος 2000